

CÜMLE YAPISI BAKIMINDAN ÖZBEK ATASÖZLERİ

Bilal AKTAN*

ÖZET

Türkiye Türkçesi Türk dilinin Batı kolunda, Özbek Türkçesi ise Doğu kolunda yer alan iki önemli lehçedir. Ses ve şekil bilgisi bakımından bu iki çağdaş Türk lehçesi arasında büyük farklar var ise de söz dizimi bakımından karşılaştırıldıklarında her iki lehçe arasında önemli bir fark bulunmadığı görülür. Söz dizimsel açıdan önemli bir değişikliğin olmayışı, elbette Özbek atasözlerinin cümle yapıları için de geçerlidir. Özbek Türkçesindeki atasözleri arasında “basit, birleşik, sıralı ve bağlı cümle” kuruluşları ile ifade edilenler kullanılmış; ancak ‘ki(m)’li birleşik’ yapıda atasözleri hiç kullanılmamıştır. Ayrıca atasözleri arasında, sıralı cümle kuruluşunda olanların oran olarak çoluğu ile bağlı cümle kuruluşunda olanların azlığı da bir başka özellik olarak dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Özbek atasözleri; basit, birleşik, sıralı, bağlı cümle.

UZBEK PROVERBS IN TERMS OF SENTENCE STRUCTURE

ABSTRACT

Western arm of the Turkish language in Turkey Turkish, Uzbek Turkish arms in the east are two important dialects. This two-way voice and data terms are major differences between the contemporary Turkish dialects is also compared in terms of syntax, there is no significant difference between the two is seen. The lack of a significant change in terms of collocation words, sentence structures, of course, also applies to the Uzbek sayings. Uzbek Turkish proverbs include "a simple, unified, ordered and connected sentences", but 'that' structure was not used at all in the proverbs. Also in proverbs, it is remarkable that sentences structured with sequential form are more abundant than sentences structured with compound form.

Key Words: Uzbek proverbs; simple, compound, and sequential sentence.

Giriş

Atasözleri; anonim özellik taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüzyıllar boyunca geçirdiği gözlem ve denemelerden, ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla dünya görüşünden oluşan, genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış sözlerdir. Özbek şairi Erkin Vahid, Özbek atasözleri hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Atasözleri bizim için asırların sedası, geçmişimizde aynı havayı teneffüs etme hissini uyandıran ölmez nutuk ve çağlar arası köprüdür. Hikmetli sözler (atasözleri), bilinmeyen şairlerin yürekleri, halk istidadının mesafe bilmez ışıklarıdır. Zulmün, husumetin ve haksızlığın göğsüne saplanan adalet kılıcıdır. Atasözleri

---

* Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. El-mek: baktan55@gmail.com

hiçbir padişahın ilan etmediği ferman, hiçbir cumhurbaşkanının mühürlemediği kanun, hiçbir devlet tarafından yazılmayan anayasadır.” (Yoldaşev, Gümüş 1995, 5).

Kalıplaşmış sözlerden biri olan atasözleri, bir yönüyle anlam bilgisinin, bir yönüyle de söz diziminin ilgi alanına girer. Bu incelemede Özbek atasözleri, cümle yapıları göz önüne alınarak söz dizimi yönüyle ele alındı. “Her ikisi de Türk dilinin birer kolu olan Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi, söz dizimi bakımından tamamen aynıdır... Yapılar bakımından ortaya çıkan aynılık, gramer anlayışlarında görülmemektedir. Her iki gramer anlayışının metotları birbirinden farklıdır. Özellikle kelime gruplarında önemli anlayış farklılıkları mevcuttur. Metotlar ne derece farklı olursa olsun, bu durum yapıca aynılığa engel değildir.” (Yaman 2000, 297-98) Özbek Türkçesindeki atasözleri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi hemen hemen her tür cümle kuruluşu ile ifade edilmiştir. Ancak bazı cümle kuruluşundaki atasözü örnekleri daha çok, bazı kuruluşdaki atasözü örneklerinin ise daha az olduğu görülmüştür. Özbek atasözlerini, cümle yapıları bakımından aşağıdaki şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. Basit Cümle Kuruluşundaki Atasözleri

Türkiye Türkçesinde, basit cümlenin yargı bildiren tek yüklemle sahip olması esastır. Özbek Türkçesinde “Yapısında tek bir yüklem bulunan, belirli bir fikri ifade edebilen, gramatik ve entonasyon bakımından şekillenmiş semantik birlik” (Hacıyev 1985, 78; aktaran Yaman 2000, 253) şeklinde yapılan basit cümle tanımı, Türkiye Türkçesindeki tanımdan farklı değildir. Çünkü Türk dilinin her iki lehçesinde de yargı bildiren tek yüklem bulunması temel ilkedir. *Basit cümle*, Özbek Türkçesinde “saddä gäp” terimi ile adlandırılır. Basit cümle yapısındaki Özbek atasözü pek çoktur.¹

Duşmänning süygenidän

Dostning urgäni yaxşi. (s.99)

“*Düşmanın sevmesinden dostun dayağı iyidir.*”

Bilimsiz mullädän üstigä yuq ârtılğan eşäk yaxşi. (s.141)

“*Üstüne yük vurulan eşek, bilgisiz molladan daha iyidir.*”

Haq gäp häqiqdän qimmät. (s.218)

“*Doğru söz akikten kıymetlidir.*”

Älmäs yerdä qâlmäs. (s.239)

“*Elmas yerde kalmaz.*”

Yärtini yârib yeyiş - tâtuvlik nişânäsi. (s.318)

“*Yarımı bölüşüp yemek iyi geçimin nişanıdır.*”

2. Birleşik Cümle Kuruluşundaki Atasözleri

“İçinde esas yargının bulunduğu bir cümle ile temel cümleyi anlam ve görev bakımından tamamlayan, fiili çekimli olan ve değişik yapı özelliklerine sahip bulunan bir veya daha fazla yan cümlelerden oluşan cümle türü” (Korkmaz 1992, 26) birleşik cümledir. Birleşik cümlede esas olan,

¹ Yaptığımız incelemede üç kişilik bir komisyon tarafından hazırlanıp yayımlanan bir kitaptaki Özbek atasözleri esas alınmıştır: *Özbek Xalq Maqallari*, (Hızl.: T. Mirzäyev, B. Sarımsâqâv, A. Musâqulâv) Gafur Gulâm Nâmidäği Âdâbiyat vâ Sän'ät Nâşriyati, Tâşkent, 1989. Bu kitaptan alınan ilgili atasözlerinin sayfa numaraları, atasözlerinin sonunda ayrıç içinde verilmiştir. Atasözlerinin Türkiye Türkçesine aktarmalarında, Murat Yatağan'a ait *Özbek Halk Makalleri (Özbek Halk Atasözleri)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010, adlı çalışmadan yararlanılmıştır.(Bu açıklama dipnotunun, Özbek atasözlerinin ilk verilmeye başlandığında verilmesi daha doğru olur.)

birden çok yargı taşıyan yüklem bulunması ve bu yüklemelerin çekimli fiil olmasıdır. “Bünyesinde *zarf-fiil, sıfat-fiil, isim-fiil* veya bu tür kelimelerden yapılmış bir kelime grubu bulunduran cümleler *basit cümledir.*” (Yaman 2000, 251)² Çünkü bu tür kelime grupları tam yargı bildirmezler. Bu gruplarda yüklem görevindeki kelimeler, birer çekimsiz fiil (fiilimsi)dir. “Özbek Türkçesinde hem şekil hem de anlamca birleşmiş iki yüklem, dolayısıyla iki yüklemden oluşan cümlelere birleşik cümle (*qoşmä gäp*) denilmektedir. Ancak Özbek gramerciliğinde *qoşmä gäp* terimi, Türkiye gramerciliğindeki *birleşik cümle* kavramı yanında *bağlı, sıralı ve girişik* (fiilimsiler ile kurulu) *cümleleri* de kapsamaktadır.” (Yaman 2000, 257) Bu durumda, Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasında birleşik cümle anlayışında biraz fark bulunduğu görülmektedir.

Yaptığımız inceleme sonucu, birleşik cümle kuruluşundaki Özbek atasözleri arasında *şartlı birleşik* ile *iç içe birleşik cümle* çeşitlerine yer verildiği hâlde, *ki(m)’li birleşik cümle* çeşidine hiç yer verilmediği görülmüştür. Örnekleri görülen birleşik cümle şekilleri şunlardır:

2.1. Şartlı Birleşik Cümle Kuruluşundaki Atasözleri

Şart ifadesine dayalı bir yan cümle ile bir ana cümleden meydana gelen, yani oluş ve kılışı bir şarta bağlanan atasözleridir. “Her iki lehçenin şartlı birleşik cümleleri temelde aynıdır. -sA eki her ne kadar Özbek Türkçesinde şart anlamı yanı sıra dilek anlamı veriyorsa da” (Yaman 2000, 262) incelediğimiz atasözlerinde yalnızca şart anlamı söz konusudur. -sA ekinin şart yanında dilek ifade etmesi durumu Türkiye Türkçesi için de geçerlidir. (Korkmaz 2003, 690-692). Şartlı birleşik kuruluşundaki atasözleri:

Körpäng qayärdä bolsä

Köngling şu yärdä. (s.7)

“*Sevdiğin nerede ise gönlün orada(dır).*”

İläning ölgisi kelsä izdä yätär. (s.65)

“*Yılanın ölecekse izinde yatar.*”

Mağiz aççik bolsä postigä häm urär. (s.67)

“*Ceviz acı ise kabuğuna da vurur.*”

Xasisdän tuxum älsäng sariği çıqmäs. (s.178)

“*Cimriden yumurta alsan sarısı çıkmaz.*”

Baxtsiz quduqqa kirsä qum yağar. (s.197)

“*Bahtsız, kuyuya girse kum yağar.*”

Ät ätdän qälsä qulâgini kesär. (s.240)

“*At ata yenilse kulağını koparır.*”

² Genel olarak “fiilimsi” diye bilinen, gerçekte birer “çekimsiz fiil” olan fiil yapıları ile birlikte kurulan cümleler, Türk dil bilgisinde uzun yıllar birleşik cümle olarak kabul edilmiştir. Ancak bugün pek çok bilim insanı, çekimsiz fiil (fiilimsi)ler ile kurulan cümlelerin *birleşik cümle* değil, tek yargı bildirdikleri için *basit cümle* sayılmaları gerektiğini kabul etmektedir. Bu görüşte her ne kadar pek çok bilgin var ise de bu görüşü benimseyenlerin bir kısmını şu şekilde sayabiliriz: Zeynep Korkmaz, Ahmet Bican Ercilasun ve Leylâ Karahan’ın görüşleri için bk. Leylâ Karahan, “Türkçede Birleşik Cümle Problemi” *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı*, TDK, Ankara, 1995, s.36-42; Hamza Zülfikar, *Girişik Cümle Sorunu*, Türk Dili, S. 522, (Haziran) 1995, s.543-547; Metin Karaörs, *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1993, s.48; İsmet Cemiloğlu, *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme*, TDK Yay., Ankara, 2001, s. 66-67; Mustafa Özkan, Veysi Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, İstanbul, 2008, s. 168 vb.

Nimä eksäng şuni öräsän. (s.353)

“Ne ekersen onu biçersin.”

Bazı atasözlerinde şartlı birleşik cümle anlamı bulunduğu hâlde -sA şart ekine yer verilmemiştir. Kuruluş yönünden sıralı cümleler gibi görünen bu cümleler, şartlı birleşik cümle anlamı taşımaktadır. Bu tür sıralı cümlelerin ilki işlevsel olarak şart cümlesidir.

Vätäning tinç(ø) - sen tinç. (s.6)

“Vatanın huzurlu (ise) sen de huzurlusun.”

Birlik bâr(ø) - tiriklik bâr. (s.13)

“Birlik var(sa) dirlik vardır.”

Källäm bâr(ø) - bir köp tilläm bâr. (s.133)

“Aklım var(sa) birçok altınım vardır.”

Toqqızidä qandäy(ø) - toqsânidä şundäy. (s.161)

“Dokuzunda nasıl(sa) doksanında öyledir.”

Üstä qandäy(ø) - şâgird şundäy. (s.161)

“Ustası nasıl(sa) çırağı öyledir.”

Sevging âz(ø) - umring âz,

Sevging sâz(ø) - umring sâz. (s.249)

“Sevgin az (ise) ömrün az, sevgin yerinde (ise) hayatın yolundadır.”

Ne yâmân âr-nâmus yâmân(ø). (s.326)

“Ne kötüdür ar namus kötü (ise)!” (Temel cümle şart cümlesinden önce gelmiş.)

2.2. İç İçe Birleşik Cümle Kuruluşundaki Atasözleri

“Bir cümlelerin, bir görevle başka bir cümlelerin içinde yer almasıyla oluşan cümleye *iç içe birleşik cümle* adı verilir. İç içe birleşik cümlede *iç (yan) cümle* temel cümlelerin nesnesi olur.” (Özkan, Sevinçli 2008, 163) İç cümle bazı durumlarda yargı bildiren tek kelime bile olabilir. İç cümleye Özbek Türkçesinde *özgä gäp* denir. Bunun iki türü söz konusudur. “Eğer bir başkasının cümlesi aynen kullanılırsa buna *köçirmä gäp* (aktarma cümle); başkasına ait cümle, konuşanın veya yazarın ifadesi ile dile getirilirse buna da *özläştirmä gäp* (uyarlanmış cümle) denir. Türkiye gramerciliğinde cümle, bu bakımdan herhangi bir sınıflandırmaya konu olmaz.” (Yaman 2000, 258)

“Türkiye gramerciliğindeki iç içe birleşik cümle anlayışının Özbekistan gramerciliğindeki terim olarak mukabili yoktur. Ancak yapıca *özgä gäplär* iç içe birleşik cümleye benzemektedir. Aslında *özgä gäp* terimi daha çok *alıntı cümle* anlamında kullanılmakla birlikte, iç içe cümlelerin de kısmen bu özelliği taşıdığı düşünülürse kavramlar birbirine yakın kabul edilebilir.” (Yaman 2000, 263) Atasözlerindeki iç cümlelerin hemen hemen hepsinin sonunda *dep* zarf-fiili kullanılmıştır. Aşağıdaki *iç içe birleşik cümle* kuruluşundaki atasözlerinde geçen iç cümlelerin altı çizilmiştir:

Pul yoq deb qayğurmä,

İş yoq deb qayğur. (s.33)

Turkish Studies

“Para yok diye kaygulanma, iş yok diye kaygulan.”

Yârim bâr deb yürmä,

Haqıqıy yâr bolmäsä.

Qızım bâr deb kerilmä,

Esli huşli bolmäsä. (s.132)

“Yarım var deyip durma,

Hakiki yar değılse.

Kızım var deyip gerinme,

Düşünceli- aklı başında değılse”.

Kişi yoq deb sözlämä,

Âğzing yâmân örgänär. (s.159)

“Kimse yok deyip söyleme, ağzın kötü alışır.”

Qızım bâr deb kerilmä,

Esli - huşli bolmäsä. (s.167)

“Kızım var deyip gerinme, düşünceli-aklı başında değılse.”

Argumâqdâ yol yoq deb

Yolgä taşläb ketmänglär.

Er yigitdâ mâl yoq deb

Yâvgä taşläb ketmänglär. (s.219)

“İyi ata yol yok, deyip

Yola bırakıp gitmeyin.

Cesur yiğide mal yok, deyip

Düşmana bırakıp gitmeyin.”

Yârim bâr deb yârlmä,

Haqıqıy yâr bolmäsä. (s.246)

“Dostum var deyip övünme, hakikî dost değılse.”

Sevdim deb maqtänmä,

Sevildim deb maqtän. (s.249)

“Sevdim diye övünme, sevildim diye övün”.

Kelinim bâr deb kerilmä,

İş buyursä erinmä. (s.255)

“Gelinim var diye gerinme, iş buyursa erinme.”

Kelin qıldım deb kerilmä,

İşgä buyursä erinmä.

Turkish Studies

İşgä buyursä erinsäng

Oğlingning közigä körinmä. (s.277)

“Gelin aldım deyip gerinme,

İşe buyursa erinme.

İşe buyurduğunda erinirsən

Oğlunun gözüne görünme.”

Xâtinim qız tuğdi deb öpkälämä,

Şerning erkäk-urgâçisi bärâbâr. (s.280)

“Hanımım kız doğurdu deyip öfkelenme, aslanın erkeği dişisi birdir.”

Devânägä, yol bolsın, deb bolär mi? (s.310)

“Deliye ‘Nereye gidiyorsun?’ demek olur mu?”

Tentäk çinini aytämän deb sirini aytär. (s.344)

“Aptal, doğrusunu söyleyeyim derken sırrını söyler.”

3. Sıralı Cümle Kuruluşundaki Atasözleri

Yapıları bakımından Özbek atasözlerinin dikkat çeken en önemli özelliklerinden biri de sıralı cümle kuruluşunda olanların çokluğudur. “Sıralı cümle, arka arkaya sıralanmış cümlelerden oluşur. Cümleler arasında temel cümle-yardımcı cümle ilgisi değil, art arda olma, eş zamanda olma veya karşılaştırma-denkleştirme ilgisi vardır.” (Özkan, Sevinçli 2008, 169)

“Özbekistan gramerciliğinde, Türkiye gramerciliğinin ‘sıralı cümle’ şeklinde adlandırdığı cümlelere *bağlâvçi vâsitäsiz birikkän qoşmä gäplär* adı verilmektedir. Bu yapıdaki cümleler, birleşik cümleler ‘qoşmä gäplär’in bir türü olarak kabul edilir. Bağlı cümlelerin Türkiye Türkçesinden farklı bir sınıflaması söz konusudur. Kendisini oluşturan cümlelerin birbirleriyle olan ilişkilerine göre ikiye ayrılır:

a) Teng qısmli qoşmä gâp (Denk kısımlı birleşik cümle).

Bu tür sıralı cümlelerde bir araya gelen cümleler, bir birlerine eşit bir şekilde bağlanırlar.

b) Tabe qısmli qoşmä gâp (Tâbi kısımlı cümle).

Bu tür sıralı cümlelerde bir araya gelen cümleler birbirlerine denk olarak değil, biri diğerine tâbi olacak şekilde yer alır.” (Yaman 2000, 274).

Aşağıda sıralı cümle kuruluşundaki atasözlerin sınıflandırılmasında, Türkiye Türkçesindeki bağımlı ve bağımsız sıralı cümle anlayışı esas alındı:

3.1. Bağımlı Sıralı Cümle Kuruluşundaki Atasözleri

Bu kuruluşdaki atasözleri, hem anlam hem de öğelerinin ortak olmaları yönünden birbirlerine bağımlıdır. Atasözlerinde yer alan cümlelerin yalnız başına kullanılmaları durumunda ayrı bir anlama sahip oldukları; bu cümlelerdeki öğelerden bazılarının da ortak olduğu görülür. Kısaca atasözlerindeki “bu cümleler, yalnız başlarına kullanıldıklarında anlamı bulunan, bir araya gelince de aralarında anlam ilişkisi yanında ortak cümle öğelerine de sahip olan cümlelerdir.” (Özkan, Sevinçli 2008, 169).

3.1.1. Tek Ögesi Ortak Olan Bağımlı Sıralı Atasözleri

Ögelerinden yalnızca biri ortak olan sıralı cümlelerle kurulu atasözleridir. Sıralı cümlelerdeki ortak öge; yüklem, özne, nesne, yer tamlayıcısı veya zarf olabilir. Aşağıda verilen atasözlerindeki ortak ögeler, altları çizili olarak gösterilmiştir.

3.1.1.1. Yükleme Ortak Olan Bağımlı Sıralı Atasözleri

Ortak olan yüklem, sıralı cümlelerin hepsine ait olmak üzere, bir kere kullanılabileceği gibi sıralı cümlelerin her birinde tekrarlanarak da kullanılabilir. Ortak yüklem isim ve fiil soylu olabilir:

Bülbül çämänni sevär,

Âdäm - vätäni. (s.5)

“Bülbül bağı sever; insan vatani.”

Bülbülgä bağ yaxşı,

Käklikkä - täğ. (s.5)

“Bülbüle bağ güzeldir, kekliğe dağ.” (Yüklem bir kere kullanılmış.)

Yeridän ayrilgän yetti yıl yıglär,

Elidän ayrilgän ölgünçä yıglär. (s.6)

“Yerinden ayrılan yedi yıl ağlar, vatanından ayrılan ölünceye kadar ağlar.”

Quş butağa sıgınär,

Âdäm - vätängä. (s.11)

“Kuş dala, insan vatana sığınır.”

Yâlgız itning hurgäni bilinmäs,

Yâlgız kişining yürgäni bilinmäs. (s.13)

“Yalnız itin ürdüğü, yalnız adamın yürüdüğü bilinmez.”

Suvning âqışigä qarä,

Xalqning xahişigä qarä. (s.16)

“Suyun akışına ak, halkın isteğine bak.”

Ânägä oxşab qız tugilmäs,

Âtägä oxşab - oğul. (s.278)

“Anaya benzeyen kız doğmaz, babaya benzeyen oğul.”

Arqâğini körib bözini âl,

Ânasini körib - qızını. (s.284)

“İpini görüp bezini al, anasını görüp kızın.”

Qol qolni tanir,

Kör - yolni. (s.293)

“El eli bilir, kör yolu.”

Çirâq sâyäsini körmäs,

Turkish Studies

Qazân - qârasini. (s.346)

“*Yağ lambası, gölgesini görmez; kazan, karasını.*”

Eşâkning yâmâni qâziq bulğar,

Âtning yâmâni - âxur. (s.348)

“*Eşeğin kötüsü kazık pisletir, atın kötüsü ahır.*”

Qâvuni yoq küz bolğânini bilmäs,

Sâvuni yoq yâz bolğânini bilmäs. (s.350)

“*Kavunu olmayan güz geldiğini bilmez, çiçeği, sabunu olmayan yaz geldiğini bilmez.*”

Qolingni qarmâvdâ tıy,

Tilingni - yığındâ. (s.351)

“*Sofrada elini tut, mecliste dilini.*”

İşni körib ustâgâ bahâ ber,

Ustâni körib - şâgirdigâ. (s.353)

“*İşe bakıp ustaya değer ver, ustaya bakıp çırağına.*”

Yüklemi isim olan bazı atasözlerinde, ek-fiil düşebilmektedir. Bu tür atasözünün örneği çoktur:

Qorqâqning közi kättâ (ø),

Dängäsâning - sözi. (s.39)

“*Korkağın gözü, tembelin sözü büyük(tür).*”

Tikenning zâhri yâmân (ø),

Tekinxorning qahri yâmân (ø). (s.42)

“*Dikenin zehri berbat(tur), bedavacının kahrı.*”

Hâr kişining didi başqa (ø),

Hâr gülning - hidi. (s.351)

“*Herkesin zevki başka(dır), her gülün kokusu.*”

3.1.1.2. Öznesi Ortak Olan Bağımlı Sıralı Atasözleri

Ortak özne bir kez kullanılabileceği gibi, atasözünün her bağımlı sıralı cümlesinde tekrarlanmış olarak da kullanılabilir:

Quş hâm ketsâ kelâdi,

Öz elini sevâdi. (s.11)

“*Kuş bile gitse gelir, kendi vatanını sever.*”

Yâlgız yigit alp bolâr,

Alp bolsâ hâm qalp bolâr. (s.13)

“*Yalnız yigit kahrama olur, kahraman olunca da değişir.*”

Turkish Studies

Köpçilik bir muştın ursä öldirär,

Bir bürdädän bersä toydirär. (s.15)

“Kalabalık birer yumruk vursa öldürür, birer lokma verse doyurur.”

Emgäksiz itdän yamân,

İt tügül bitdän yamân. (s.36)

“Çalışmayan, itten beter; it değil, bitten beterdir.”

Eşäk yürär qâtqâqdä,

Ma'lüm bolär bätqâqdä. (s.37)

“Eşek sert yerde yürür, (iyi olduğu) bataklıkta belli olur.”

Xâtin ğäyrätli bolib qâzân qaynätmä,

Qâzân qaynätmä häm çömiç oynatmä. (s.338)

“Hanım gayret edip kazan kaynatmaz, kazan kaynatsa da kepçe oynatmaz.”

Termilgän qâzân qaynämä,

Qaynäsä häm quyilmä. (s.354)

“Ateşi görerek kazan kaynamaz, kaynasa da dökülmez.”

Ortak özne, bazı bağımlı sıralı cümle kuruluşundaki atasözlerinde açıkça yer almaz. Gizli özne olarak adlandırılan bu tür öznelerin kim veya ne olduğu kişi eklerinden anlaşılır. Gizli özneli atasözlerinin çoğu emir cümlesi kuruluşundadır:

Äğzimgä keldi deb demä (ø),

Äldimgä keldi deb yemä (ø). (s.341)

“Ağzıma geldi diye söyleme; önüme geldi diye yeme.”

Çaqrılğan yer uzâq bolsä häm bär (ø), erinmä (ø),

Çaqrımägän yergä bärmä (ø), körinmä (ø). (s.346)

“Çağrılan yer uzak da olsa git, üşenme; çağrılmayan yere gitme, görünme.” (Özne ‘sen’dir.)

Ot bilän oynäşmä (ø),

Şämäl bilän muştlaşmä (ø). (s.349)

“Ateş ile oynama, rüzgâr ile dövüşme.”

Quyân bilän oynäşsäng täläsän,

Ot bilän oynäşsäng yänäsän. (s.350)

“Tavşan ile oynarsan yorulursun; ateş ile oynarsan yanarsın.”

Qädämni qaräb bäs (ø),

Sözni qaräb ayt (ø). (s.350)

“Adımını bakıp at, sözünü gözetip söyle.”

Bârişdä mäqtänmä (ø), kelişdä mäqtän (ø). (s.352)

Turkish Studies

“Giderken övünme, dönüşte övün.”

3.1.1.3. Nesnesi Ortak Olan Bağimli Sıralı Atasözleri

Yurt qorisäng ösarsän,

Qorimäsäng tozarsän. (s.10)

“Yurdu korursan yükselirsın; korumazsan yok olursun.”

Erinçâq qizni ergä ber,

Er âlmäsä yergä ber. (s.37)

“Üşengeç kızı kocaya ver, koca almazsa toprağa ver.”

Mâlni bâqsäng toq bolur,

Bâqâlmäsäng yoq bolur. (S.206)

“Mala bakarsan tok olur; bakmasan yok olur.”

Mâlni qışdâ qumgä haydä,

Yâzdâ çimgä haydä. (s.288)

“Malı kışın kuma sür, yazın çayıra.”

Âldin piçâqni özinggä ur,

Âğrimäsä birâvgä ur. (s.336)

“Bıçağı önce kendine vur, acımazsa başkasına.”

Hâr bir sözni bilib äyt,

Köpgä ma’qul qılıb äyt. (s.351)

“Her bir sözü bilerek söyle, herkese makul şekilde söyle.”

3.1.1.4. Yer Tamlayıcısı Ortak Bağimli Sıralı Atasözleri

Bu kuruluştaki atasözünün örneği pek yoktur.

Yâmân yâniğä yol âlmä,

Yol âlsäng hâm yâr bolmä. (s.56)

“Kötü yanında yola çıkma, yola çıksan bile dost olma.”

3.1.2. Birden Fazla Ögesi Ortak Olan Bağimli Sıralı Atasözleri

Bağimli sıralı cümle kuruluşundaki atasözlerin birer ögesi ortak olduğu gibi birden çok cümle ögesi de ortak olabilir. Ancak söz konusu birden çok cümle ögesi, tekrardan kaçınmak amacıyla, bağimli sıralı cümlelerin her birinde yer almayabilir:

İş küçini yelgä bermä (ø), yergä ber (ø),

Câmğarmâni selgä bermä (ø), elgä ber (ø). (s.26)

“İşini gücünü yeke değil, toprağa; biriktirdiğini sele değil, halka ver.” (Her iki sıralı cümlede nesne, gizli özne, yüklem ortaktır.)

Yântâq özini bağ eylâr,

Ahmâq özini tâğ eylâr. (s.194)

Turkish Studies

“*Yalaka kendisini baĝ, ahmak kendisini daĝ yapar.*” (Nesne ile yüklemelerin yardımcı fiili ortaklıdır.)

Âtali yetim - ârsiz yetim,

Ânâli yetim - ârli yetim. (s.327)

“*Babalı yetim arsız, analı yetim utangaç yetimdir.*” (Her ikisi de sıfat tamlaması olan özne ve yüklem birer unsurları ortaklıdır.)

Âldin piçâqni özinggâ ur, (Nesne ve yüklem ortaklıdır.)

Âĝrimäsä, birâvgä ur. (s.336)

“*Bıçağı önce kendine, acı vermezse başkasına vur.*” (Özne, nesne ve yüklem ortaklıdır.)

Qâvuni yoq küz bolgänini bilmäs,

Sâvuni yoq yâz bolgänini bilmäs. (s.350)

“*Kavunu olmayan, güz geldiğini; çiçeği olmayan, yaz geldiğini bilmez.*” (İsnat grubu kuruluşundaki özne ile nesnenin birer unsuru ve yüklem ortaklıdır.)

Qımârbâz bây bergandä Cämşidni yâdlar,

Bây bolgändä - qâçışni. (s.356)

“*Kumarbaz, zengin verince Cemşid’i düşünür, zengin olduktan sonra kaçış.*” (Özne ve yüklem ortaklıdır.)

3.2. Bağımsız Sıralı Cümle Kuruluşundaki Atasözleri

Ögeleri arasında bir ortaklık bulunmayan cümlelerle kurulmuş atasözleridir. “Her cümlenin ögeleri ayrı ayrıdır. Ögeleri arasında şekilce ortaklık yoktur. Ortaklık anlam yakınlığındadır. Yani cümlelerin bir arada bulunmalarının sebebi, aralarındaki anlam yakınlığıdır; özne, tamlayıcı ve yüklem ortak değildir. Yani bu cümleler yalnız başlarına kullanıldıklarında anlamı olan ve bir araya gelince de aralarında anlam ilişkisi bulunan; ancak ortak cümle unsuru (yüklem, özne, nesne, zarf, yer tamlayıcısı) bulunmayan cümlelerdir.” (Özkan, Sevinçli 2008, 173)

Bir kişi arık qazâr,

Ming kişi suv içâr. (s.53)

“*Bir kişi ark kazar, bin kişi su içer.*”

Yâmân eşäk ip üzâr,

Yâmân xâtin üy buzâr. (s.58)

“*Kötü eşek ip koparır, kötü hanım ev bozar.*”

İt hürâr, kârvân ötâr. (s.65)

“*İt ürür kervan yürür.*”

Mäktängänning bürdi ketâr,

Äsl niyätigä kâmtâr yetâr. (s.190)

“*Övünenin itibarı gider, niyetine gerçekten alçak gönüllü (olan) ulaşır.*”

Sâbr qılğan mây âşâr,

Ålqış ålgån köp yaşår. (s.223)

“Sabreden dağ aşar, dua alan çok yaşar.”

Qårni açgã nån bolsã bäs,

Közi açgã dünyã yetmäs. (s.301)

“Karnı aç olana ekmek yeter, gözü aç olana dünya yetmez.”

Zärb bilån suv bölünmäs,

Ot bilån suv kelişmäs. (s.318)

“Vurma ile su bölünmez, ateş ile su bir araya gelmez.”

4. Bağlı Cümle Kuruluşundaki Atasözleri

Bağlı cümle kuruluşundaki atasözlerinde kullanıldığını belirleyebildiğimiz bağlaçlar şunlardır: *ämmã*, *u (ve)*, *yã*.

Gülning toni - qırq yamãk ämmã xuşboy. (s.180)

“Gülün elbisesi kırk yama(dır) ama güzel kokuludur.”

Pärdãz qılğån çirâyli,

Ämmã hüsni bir âyli. (s.182)

“Makyaj yapan güzeldir ama güzelliği kısa sürelidir.”

Yã eşäkni yükkã elt,

Yã yükni eşäkkã. (s.205)

“Ya eşeği yüke yanaştır ya da yükü eşeğe.”

Sãf sevgi sãtilmäs,

Yã kesãkdek atilmäs. (s.250)

“Saf sevgi satılmaz veya kesek gibi atılmaz.”

Sütini iç ü sigirini süriştirmã. (s.343)

“Sütünü iç, fakat sığırını sorma.”

Sonuç

Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasında söz dizimi açısından genel olarak fark yoktur. Bu durum, Özbek Türkçesindeki atasözleri için de geçerlidir. Yapılarına göre cümle çeşidi yönünden Özbek atasözlerine bakıldığında, “basit, birleşik, sıralı ve bağlı cümle” kuruluşundaki atasözleri çokça kullanılırken ki(m)’li birleşik cümle kuruluşundaki atasözleri hiç kullanılmamıştır. Ayrıca sıralı cümle kuruluşunda olan atasözlerinin çokluğu ile bağlı cümle kuruluşunda olanların azlığı bir başka özellik olarak dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

- CEMİLOĞLU, İsmet, *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme*, TDK Yay., Ankara 2001.
- ÇOBANOĞLU, Özkul, *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2004.
- KARAHAN, Leylâ, “Türkçede Birleşik Cümle Problemi” *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı*, TDK Yay., Ankara 1995, s.36-60.
- KARAHAN, Leylâ, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ, Ankara 2005.
- KARAÖRS, Metin, *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri*, Erciyes Üniversitesi Yay, Kayseri 1993.
- KORKMAZ, Zeynep, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1992.
- MİRZÄYEV, T, Sarımsâqâv B, Musâqulâv A., *Özbek Xalq Maqâlläri*, Gafur Gulâm Nâmidägi Ädäbiyat vâ Sän’ät Nâşriyati, Tâşkent 1989.
- ÖZKAN, Mustafa, SEVİNÇLİ Veysi, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 3F Yayınevi, İstanbul 2008.
- YAMAN, Ertuğrul, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, TDK Yay., Ankara 2000.
- YAMAN, Ertuğrul, Nizamiddin Mahmud, *Özbek Türkçesi - Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi - Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara 1998.
- YATAĞAN, Murat, *Özbek Halk Makalleri (Özbek Halk Atasözleri)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- YOLDAŞEV, İbrahim, GÜMÜŞ Muhittin, *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*, Engin Bas., Ankara 1995.
- ZÜLFİKAR, Hamza, “Girişik Cümle Sorunu”, *Türk Dili*, S. 522, (Haziran), Ankara 1995, s. 543-547.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011